

VÉGH MIKLÓS

Gondolatok Radnótiért

„...akit egyszer az Úr elküldött,
nincs kora annak.”

Talán a felszabadulás óta soha még ilyen magasra nem csapott az érdeklődés lángja a Radnóti-életmű körül, mint ahogyan ez napjainkban tapasztalható. Természetes és örvendetesen magától értetődő mozaikja szelleimi életünknek ez a felszín alá merészkedő, felfedezésre vágyó figyelem, hiszen az 1969-es esztendő a költő születésének hatvanadik és halálának huszonötödik évfordulója, s ez aktuális feladatként állítja elénk a szeretetteljes és igényes megemlékezést.

Költőnk és az utókor

Igen kevés magyar költő életművének kellett oly gyakorta harcba szállnia az utókor egységes elismerésének megnyeréséért, mint ahogyan azt Radnóti Miklósé megkívánta. Még Bori Imre 1965-ben megjelent Radnóti-monográfiájának előszavában is a hiányérzetnek ad hangot, hogy e líra „értékei immár nyilvánvalók – a köztudat a magyar költészet időtálló értékei között tartja számon versei javát – helye azonban máig sincs megnyugtatóan kijelölve a magyar költészet XX. századi mappáján.”

A probléma felvetése annak ellenére jogos, hogy a felszabadulás utáni irodalmi élet már történelmének lapjaira jegyezte a Radnóti-probléma tisztázására kirobbant 1962. és 1964. évi viták pro- és kontráit. Immár évtizedek óta áll a mérleg, egyik serpenyőjében a szocialista realizmus súlyaival, míg másik serpenyőjébe időről-időre behullajtának egy-egy morzsát, mintegy ennek a mérlegnek esetleges egyenlegétől remélve a végső bizonyosságot, hogy a Radnóti költészetében megfogalmazott gondolatok egy sorban állnak legnagyobbjainkéval. S noha nem egy irodalomtörténészünk költőre emlékező soraiban felcseng a kívánság egy teljes és igényes értékelésért, a végső megmérés feladatát ezideig senki sem akarta magáénak vallani. Először az ötvenes évek közepén, 1955-ben – Koczás Sándornak az Irodalomtörténeti Kongresszus realizmusról folyó vitája (A realizmus kérdései a magyar irodalomban. A szocialista realizmus kibontakozása a magyar irodalomban.) keretében elhangzott felszólalása alapján – indult meg egy folyamat, amely újraértékeli Radnóti költészetének esztétikai értékeit, és a klasszikus humanizmus és antifaszizmus eszmérendszerében felismerni véli a szocialista gondolatokat, a szocialista realista ábrázolási módszer csírát, a szocialista realista magatartásból adódó távlatokat. „Radnóti Miklós költői fejlődésében a szocialista realizmus küszöbére érkezett, a klasszikus humanizmus eszmévilágából fokozatosan eljutott – a munkásmozgalommal való kapcsolata és József Attila példájának segítségével – a szocialista realista ábrázolás első csíráinak megteremtéséhez.”¹

Koczás Sándor idézett szavai azonban nem hullottak termékeny talajra. Miközben ugyanis a költő érdeméül számoltuk fel a fasizmus zűrzavarában tanúsított erkölcsi erőt és bátor helytállást, kimondatlanul vagy megfogalmazottan is hiányoltuk költészetéből a politikai állásfoglalás nyíltabb és bőszavúbb kifejeződését (ld. Komlós Aladár). Vagyis a

szocialista eszmeiség elemeinek megelését a Radnóti-életműben – kifejeződésük áttételessége mellett – a rosszul megválasztott viszonyítási alap is hátráltatta. Egyik oldalon a proletár-zseni, József Attila élelétását és a kortárs kommunista költők következetes szókimondását magasztjuk fölé, a másik oldalon valamiféle eszményi szocialista realizmus követelményeit; elfeledve azt, hogy József Attila 1937-ben hallatja utolszor hangját, hogy a direkt agitáció felé hajló kommunista művész-kortársak (Hidas Antal, Gábor Andor, Balázs Béla, Illés Béla) alkotásainak következetességében az emigrációban szerzett személyes tapasztalat élesedik. Figyelmen kívül hagyjuk, hogy a „30-as években kiteljesedő népfrempolitikai természetzerűen kitágítja a szocialista fogalmat; nem szükségszerűen munkástémájú műveket, sem kizárólag baloldali szervezethez tartozó írók műveit értjük alatta, hanem mindazon alkotások összességét, melyek megteremtésének alapja a munkáshatalom elérésének vágya. A hangsúly áttevődik az ennek eszköztét szolgáló tárgyilagosságnak realizmusra, ha úgy tetszik modern klasszicizmusra, melyek keretében ... politizáló, de nem plakátszerűen hangos, gondolati, de nem elvont művészet kezd kialakulni.”² Az irodalmi életben egyébként is elszigetelt forradalmi szocialista törekvések felett kényszerítő erővel uralkodik el a polgári demokrációtól a szocialista forradalmiságig terjedő széles skálán megnyilvánuló szembenállás a fasizmussal. Mivel pedig 1933. után a belső illegális párt gyengül, a fasiszta terror pedig fokozódik, az egyén teljességgel önmagára, saját politikai és erkölcsi szilárdságára utaltan keresi és találja meg helyét. Radnóti – később részletesen is elemzett – balratolóadásának előidézője a politikai életben beállott változás: a polgári élettől való elfordulást követő természetyszeretet, az egyenrangú társak testi kapcsolatóról szinte természetességgel valló szerelmi líra, a jobb emberi társadalom eljövételének reményében vállalt vates-szerep, a szilárd erkölcsi tartás olyan klasszikus humanizmuson és passzív antifasizmuson túlmutató jegyekkel gazdagodnak a 30-as években, amelyek már a szocialista társadalom embertípusának jellemzői. S ha bizonyítottnak fogadjuk el ilyen jegyek jelenlétét, akkor okkal és joggal támogatjuk Koczás Sándor kérdését, hogy „a szocialista eszmék, az új életszemlélet és erkölcsi felfogás milyen mértékű jelenlétét ítéljük elegendőnek ahhoz, hogy valakit közvetlenül a magunkénak valljunk.?”³ S e kérdés felvetése szükségszerűen vezet át bennünk egy tágabb közegbe, mivel az Élet és Irodalom lapjain 1962-ben Radnóti körül kirobbant vitája átgyűrűzik egy mélyebb, irodalomelméleti síkon forrongó vitába, amely napjainkban a szocialista realizmusról folyik. Nem érezhetjük ugyan feladatunknak, hogy alkotó módon bekapcsolódjunk a nézeteknek e harcába, célkitűzésünk azonban megköveteli, hogy tisztázzuk az általunk elfogadott szocialista realizmus – koncepció lényegét.

Mivel a Radnóti életmű vizsgált szakaszának realista jellege nyilvánvaló, nem szállunk alá a realizmus-fogalom alakításának szintjére, hanem a szocialista realista terminusban a hangsúlyt a szocialista előtagra helyezük – mint véleményünk szerint is elsődlegesen meghatározóra. Ernst Fischer véleményét valljuk, aki szerint „nem stílusról, hanem magatartásról van szó, a szocialista magatartásról és nem a realista módszeren van a hangsúly...; a szocialista realizmus és a szocialista realizmuson túlmenően messze az egész szocialista művészet és irodalom a művész és író elvi egyetértése a munkásosztály céljaival és az alakuló szocialista világgal.”⁴ Azaz a hagyományok átvétele vagy újszerű formoi kezdeményezések alkalmazása felett alapvető szerep jut az eszmék, életérzések, magatartásformák, erkölcsi és ízlésformák közvetítésének, egy új emberideál kialakítására irányuló igénynek. A marxista esztétika szerint a szocialista realista művészet a szocialista fejlődési szakaszra jellemző, tehát korszerű művészi megnyilvánulás. E korszerűség szerintünk a szocialista világnézet megjelenése a művészetben, s ennek megfelelően „elsősorban a forradalmi munkásmozgalom hatása alatt született művek, a kommunista eszmeiség jegyeit magukon hordozó művek”⁵ illethetők e meghatározással. S végezetül álljon itt a Kulturális Elméleti Munkaközösség vitairatának a szocialista realizmusról megfogalmazott néhány általános tétele. Ezek az alapelvek a következők: a tudományos világnézetben alapuló tudatosság, amely segíti a társadalmi fejlődés összefüggéseinek felismerését – ezen belül a pártosság, amelynek elemi követelménye a két világnézet közötti harcokban a szocializmus valószínűsítése; a művészet aktív, humanista szerepének a vállalása, tehát a lehető legszélesebb tömegekre való hatni akarás a közösség és az egyén haladásának elősegítése érdekében. E feltételeknek esztétikai követelményei is vannak, melyek arra indítják az írókat, hogy a valószínűsítést a maga legjellemzőbb összefüggéseiben, társadalmi – történelmi konkrétságában, változásában és fejlődésében emberközpontúan ábrázolja, s olyan külső formát válasszon, amely a nem vulgárisan értelmezett közérthetőségnek megfelel.

Minden eddigiek ellenére, illetve mindezekén túl sem kaptunk azonban választ a Koczás Sándor által felvetett kérdésre, hogy a fenti igények kielégítésének milyen mértéke elegendő; azaz, ha elismerjük, hogy a felszabadulás előtti évtizedek irodalmából az emigrációban élők java alkotásai és a népi írók táborából a baloldali szárny, valamint József Attila és Radnóti Miklós lírája áll hozzánk legközelebb, akkor a mércének mely fokán alul támasztunk kétségeket ennek vagy annak az életműnek a szocialista művészet folyamába való bevonása felől.

Ez a megválaszolatlanlás részint abból adódik, hogy a napjainkban folyó eszmecserék során konkretizált alapelvek elsősorban a művésszel szemben támasztott igényeket hangsúlyozzák és nem érintik az alkalmazhatóság mikéntjét. Garaudy ugyanis nagyon helyesen mutat rá, hogy az esztétikum sajátosságából következően „nem lehet különválasztani az elbeszélést és az értelmét, mintha a mű csak elvont eszmék regényes csomagolása volna... A mű azért ölt szimbolikus formát, mert a szerző nem tudja másképp kifejezni mondanivalóját.”⁶ Ebben a kérdésben – vagyis a szocialista realizmus mint módszer fogalmának tisztázásában – egyébként az MSZMP Kulturális Elméleti Munkaközösségének vitanyaga is azt az álláspontot foglalja el, „hogy ennek az elméletnek mindenképp előtérbe kell hozni a kérdését, hogy művészettörténeti alkalmazása során ellenőrizzék igazságait.”

Ezt a problémát próbáljuk áthidalni azzal, hogy vizsgálódásunk során a szocialista realizmus fogalmának Ernst Fischerével azonos értelmezését fogadjuk el.

A megválaszolatlanlás másik okának magyarázatát Köpeczi Béla véleményében találjuk meg. Köpeczi abból a tételből kiindulva, hogy a szocialista realista művészet a szocialista fejlődési szakaszra jellemző, tehát korszerű művészi megnyilvánulás, azt a következtetést vonja le, hogy ily módon a szocialista realizmus a szocialista építéssel együtt változik és fejlődik: vannak bizonyos állandó jellegű meghatározó jegyei és változó mozzanatai. Rámutat ugyanakkor arra is Köpeczi,⁷ hogy a korszerű történelmi kategória, azaz időhöz és körülményekhez kötött, valamint köze van a modernhez, az újhoz is. E gondolatmenet fonálát továbbgombolyítva tehát akkor felelhetünk Koczás Sándornak a Radnóti-vel kapcsolatban felvetett kérdésére, ha a költő korának és körülményeinek adott lehetőségeit figyelembevéve azonosítjuk az életmű utolsó szakaszának fő eszmei vonulatát.

a szocialista eszmeiség, a szocialista realizmus adott követelményeivel, azaz kimutatjuk az életműben a szocialista realizmus felé nyitott utakat.

Az 1962-ben az Élet és Irodalom oldalain folyó vita nem a leghelyesebben, de elkerülhetetlenül Radnóti és a szocialista mozgalmi élet hétköznapi érintkezési pontjainak bizonyításával vélte a választ megadni. Helytelen volt ez a bizonyítási módszer, hiszen a minősítés problémája nem a költővel, hanem életművével kapcsolatos; hasznos volt – bár azáltal az esztétikai értékelésben létjogosultságot biztosítottunk etikai és politikai szempontoknak is –, mert elfogadottan köztudott, hogy a művész életének eszmei vetülete az életmű gondolatrendszerében nyomon követhető; megkerülhetetlen viszont, mert – túl azon, hogy e kapcsolatok megléte is vitatott volt – a költő életében fellelhető ilyen motívumok konkrét kiindulási és azonosítási alapot szolgáltathattak a Radnóti-líra vizsgálatához.

Természetesen, amikor mi sem térünk ki az elől, hogy figyeljünk bizonyos életmozaikokra, korántsem akarjuk véleményünket a Radnóti kommunista költő és harcos forradalmár prózában látni vélő Tolnai Gáboré és Ortutay Gyuláé mellé állítani. Mivel azonban élet és művészet szükségszerű ok-okozati viszonyát elismerjük, a költő hétköznapi események közepette tanúsított magatartásának művekben mutatható vetületét számbavesszük.

Az élet vall, a költészet tanúsít: pártosság

Tolnai Gábor⁸ már a Radnóti család egykori lakóhelyeinek Budapest térképére helyezésénél figyelemre méltatja, hogy a Kádár út 8. sz. alatti lakás a Váci út rongyos munkástömegei és a Lipótváros gazdag polgárai által lakott területek határán volt, a későbbi Örömvölgy utcai pedig tipikus proletárkörnyezetben állt. A Nyugat-nemzedék atmoszférájában a költészet művelésének útjára lépő ifjú Radnóti szemlélet, magatartás, stílus és művészi kifejezés dolgában természetesen alkalmazkodik a korabeli irodalom alaphangjához. A hatások és pózok szövevényében azonban perifériáskusan felsejlik egy sötét tónusú, személyesen átélt, konkrét világ nyomasztó képe:

„Testvérem, látod mennyi a koldus és
nyomorult és mennyi az úri rongyszédő... ”
(Sok autó jár itt)

„Testvér én éjjelenként füstfűrtös, fekete
 tűzfalak tövén aludtam a szegénység és
 gyűlölet álmaival...
 Kezeim kemény munkászekek súlyával csapdosták
 a combjaimat...
 Verejtékkeresztetkől görnyedő ráncokkal terhes
 Golgotha volt a szememalja, ahol az éjék
 Szénporos Krisztusai feszültek kéken.”

(Szegénység és gyűlölet verse)

A kép felmerül, majd hosszú időre eltűnik a vallásos képek békeessége és az erotika tüze mögött, de 1928. októberében a próféták, papok és Krisztusok ott látogatták meg a költőt, ahol az ő külön világuk megszületett. Talán a kamasz-magányból érlelődött „béke legyen már mindenkivel!”⁹ hitének melegéből hullott e fény, talán Liberec szabad polgári demokratikus levegője szorult meg a hazatért tüdejében, vagy a baloldali író barátok, Forgács Antal, Lakatos Péter Pál igazságkereső munkálkodásának hatása alatt nyílik rá szeme, ezen a télen arra, hogy testvérei „a milliók sikoltanak, akik meghalnak valahol és milliók akik helyett élek... s milliók akik helyett álmodom az álmot,”¹⁰ mert

„Tegnap a májusi igazság járt az
 uccáton, virágokkal felcicomázva...
 Asszonnal és könnyel szememben
 a májusi igazság útját taposom...”

(Májusi igazság)

S ez az út a szavakon túl tetteket jelent. 1929. novemberében már említett író-barátai révén ott van a Kortárs c. folyóirat születésénél.

Már a folyóirat címe maga is utal bizonyos társadalmpolitikai irányra. A költő özege az orosz forradalmi demokraták lapjára (Szovremennyik) történő utalás valószínűségét hangsúlyozza.¹¹ A közreműködők névsora sem mond ellent az irányzatosságnak. A szerkesztést és a közreműködést akkor tagadja meg barátjával, a kommunista Lakatos Péter Pállal együtt, amikor 1931. áprilisában fokozódik a Kortársra ható jobboldali nyomás. Ez az év egyébként is rendkívüli mozgalmas, élménytelis szakasza életének. Szegedre kerülve bekapcsolódik a Szepesi Imre vezette kommunista csoporttal kapcsolatban álló Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma munkájába. Megjárja Páris, ahol kapcsolatba kerül a Francia Kommunista Párttal, és a gyarmati világiállításon látottak mély hatást gyakoroltak rá. December 9-én pedig zárt tárgyaláson 8 napi elzárásra ítélik új verseskötete miatt vallás-nyalázás és szeméremértés címén – és csak Sik Sándor közbelépésének köszönhető, hogy nem zárják ki az egyetemről is. Az életútján egyre sűrűbben feltüremelő buktatók sem tudják azonban eltéríteni attól az elhatározástól, hogy továbbra is a haladó erővel vállaljon együttműködést. Feltehető ugyan, hogy a versei kiadatása körüli nehézségek ideiglenes áthidalásának gondolata vezette a szocialista forradalmi költészet műhelyét és fórumát képviselő Korunkhoz. Feltehető, de nem valószínű. A lap anyagi támogatásában ugyanis nem reménykedhetett, mert a Korunk ezidőben és a későbbiekben is „deficitos, adósságból adósságba sodródó lap, és munkatársainak többsége az állandósult nélkülözés, anyagi gondok állapotában élt.”¹² Nem anyagi megfontolások vezették tehát, s ha talán a közlés lehetősége hajtotta is: jól választott. Verseinek gondolati magját ugyanaz a nap érlelte, amely a József Attiláét is, és Forgács Antal a lap nevében fogadta őszinte megértéssel. „Egy, a proletárelét élményanyagával terhelt költő birkózik itt a formával” – írja, s meleg szeretettel szól „költészetéről, a küzdő osztályhoz való viszonyáról, amely egy ponton tügyet jelent.”¹³ A lap hasábjain leközölt versek nem kaptak, nem kaphattak helyet egyik kötetben sem az egy, 1932. január 17. című kivételével. Már a sorrendben első, a Betyárok verse kihívó hangja is sejteti, hogy Radnóti nagy erők hitét állítja a sajátja mellé:

Bennünk reked még a szerelmes
 lehellet is, égnek puffasztja
 dühös hajunkat a nemzeti
 kórság, mert szuronyok közt élünk
 pukkadásig!

De hijj! borjak nyakában lóg még
a jó kötél és pislogó ég
alatt állnak üresen ravasz
utakon szerte még, magas és
kemény jegenyék!

A költő bátorságát erősítő erők pedig nem csupán a Korunk körül csoportosuló erőket jelentik, a tisztánlátás a két osztály szembenállásának József Attila-i konkrét felismeréséhez vezet el. A Szombat éji groteszk már megláttatja vagy sejteti a feltápászkodó dühöt, mely elől a „fekete rendőr is közelebbre sítolja társát.” Aztán rányílik a szeme arra, hogy „a gazdagok szíve szőrös s mi harcosok vagyunk a prolik seregében és a társadalmi rend pipacsos tábláit takarjuk el a naptól.” (Jóllakott ablakokon.) Az Acélkórus kemény léptek irányja is az igazság fénye felé mutat:

...távolkeleten száraz türelemmel
sárga prolik öldöszik egymást...
jó bolt a háború!
jobb sose volt!
kövér profit csorog!...
ezért ropogós gyarmatot zabál az anyaország!

Szinte a marxi tételek következetes tisztasága csillámlik ezekben a sorokban. Nem csupán az igazság felismerése, annak a felismerésnek világos és közérthető megfogalmazása, hogy a háború az imperialisták profit- és területfelosztásának eszközeként egymásnak uszított dolgozó tömegek véradózája; hogy a háború nemzetet rabszolgájává süllyesztő gazság, hanem állásfoglalás:

...ne féltés te semmit,
csak tanuld meg szorosán tartani elvtársad kezét
s az öklöd gyakorold!
(u. a.)

A harcban tétlen, pártatlanul megállni nem lehet, mert a mindentől megfosztott proletárok dühe égeti lelkét, hiszen:

... birtok a föld és a ház,
dühöd eb síkos fogakkal,
csámpás csósz farkóval vigyáz...
... hát üssetek s hegyes kések
lessenek a jelre, mitől
felrepül majd a kedvetek!
(Kedd)

Azután az 1933-as év megtöri a költő optimizmusát A „fiatal bika, aki... erejét hirdetni körberohangat,” megtorpan: a bátorság ellankad, a kihívó szavak tompult pengéje visszahanyatlak, a hang rezignálttá, elégikussá válik. Ez a változás azonban a politikai helyzet alakulásából következően jelentkezik József Attilánál, Illyésnél is. A nyugateurópai munkásmozgalom bukása és a belső illegális párt meggyengülése átmenetileg revizióra készítetik Radnótit:

S úgy élek mostan is, mint a bika, de mint
bika, aki megtorpan a tücskös rét közepén
és fölzagol a levegőbe.
(Mint a bika)

Nem a hit lobogó lángjai húnytak ki benne, hiszen az „így küzdök én is” harcrakész elszántságát a hangsúlyozottan különválasztott utolsó sorok magukbazzárják. Atgondoltan újra kell körvonalazni a cselekvés és az igaz szó lehetőségeinek körét. A küzdelem új formáit kell alkalmazni most annak, aki életének tartalmáról így vall: „Világképem kialakulására nagy hatással volt Marx műve.”¹⁴ „A szocialista kultúra ügyére... egy életet tett fel e sorok írója, s ez nem szentimentális kitétel, hanem vallomás és vállalás.”¹⁵ Mindezek ellenére, vagy éppen ezért Radnóti sem mentesülhet a szabály alól, mely szerint:

Surranva kell most élned itt, sötét
vadmacskaként, ki néma hittel ugrik
és karmol is szörnyen,...

(Kortárs útlevelére)

A hangnem alakulásában természetes motivációs tényezőként szerepelhet katolizálása is, nem vetekedhet viszont a politikai tényezőkével, valamint a költő fentebb idézett kijelentéseiben megfogalmazott hatásával. Az 1936-ban megjelent kötetbe foglalt költemények látszólagos problémátlanságának, a természethez való fordulásnak már itt is határozott, s mája a Meredek útban véglegesen tisztázott éle van; hogy:

... undorít
e forduló világ és az ordas emberek.
(Kortárs útlevelére)

„A költő undorodik. Mitől? A Meredek út verseiben városnevekkel találkozunk: Sanghaj, Guernica, Granada... s egyszeriben egészen határozott formát kap ez az undor... Az undor elől a költő számára menedék maradt: a természet.”¹⁶

Az 1936–37-ben papírra vetett gondolatok vizsgálata ahhoz a megállapításhoz vezet el bennünket, hogy Radnóti a „Kortárs útlevelére” jegyzett intő szavakkal önmagát vezeti el tudatosan egy veszélytelenebb problémakör oltalmába. Be kell látnia, hogy a vakmerően lázongó szó, a meggondolatlanul lendülő kéz adott körülmények között elszigetelt, elszigeteltsége miatt pedig sikertelen lenne:

Mert fagy készül itt, utána
hull a hó majd s alákerül
kegyetlen a földi mozgalom.
(Törvény)

A fasizmus egyre fokozódó terrorja a honi munkásmozgalom meghátrálását is jelenti, a „förtelmes politika” látszólag kiírt minden haladó erőt, a baloldalon történő minden apró mozdulatot feszült figyelemmel kísérő költő azonban tudva tudja, hogy:

... bújdos ott s egy hajnalon
az új fű kidugja törét.
(u. a.)

S abban a pillanatban, amikor feltételezi a mozgalmi erők továbbélésének lehetőségét, máris a csatlakozás, a szolidaritás aktív formájának vállalása vetődik fel benne izgató problémaként. Érti, hogy minden erővel támogatnia kell a felszín alatt erjedő „sűrű lázadást,”

Velünk tartasz-é? – mögöttem
súgva kérdez így a tájék.
Bólintok s érzem arcomon
elégedett szelét...
(u. a.)

Sőt, az együttműködés vállalásával egyidejűleg már teradatot is vállal magára: a benne nyugtalankodó felelősségérzetet szétosztja az olvasók ezreire:

Figyelj te is. Levelet ejt
eléd is. Várja válaszod.
(u. a.)

S a betűsorokban életre kelő helytállás nem marad szólam. A költő, aki a szocialista kultúra ügyére tette fel életét, pályafutásának következő állomásaként – s a Kortárs és Korunk munkájában való tevékeny részvétel után már szinte szükségszerűen – a Gondolat körül csoportosuló erőkhöz csatlakozik, Vértes György, aki mint az illegális Kommunista Párt legális folyóiratának felelős szerkesztője igazán illetékes e kérdés megválaszolására, megerősíti azt a tényt, hogy Radnóti az 1936–39-ig terjedő időszakban igen sokoldalú munkát végzett. Elmondja, hogy a folyóirat 1936. januárjában megjelent első számában már szerepelt a neve, s az elkövetkezendő két évben csaknem minden számban találkozhatunk a verseivel, könyvismertetésekkel, kritikáival; hogy a szerkesztő bizottság elvtársi körének tagjaként lektor, előfizető toborzó, összekötő volt egyszemélyben; hogy az ő, Vértes, letartóztatásakor könyveket csempészett a börtönbe.¹⁷ A versekben pedig békevágyának hullámhegyei és a megvadult világ eltorzulásában gyökerező halálérzet hullámvölgyei követik egymást szinte kímért ütemben, nem sejtve semmit a lélekleben nyüzsgő szorongások, dühök, ellankadások és remények konkrét, hétköznapi okaiból. A katolizált hívő békélt meg önmagával és a környező világgal? Nem. A mozgalom kíván fegyelmezett óvatosságot harcosától? Talán. Hallgatni, „surranva” élni azonban nem lehet sokáig. Az értelem nélküli világ a kor legszentebb értékeit taszítja sírba, és a fájdalom meg kell, hogy törje a hallgatás fegyelmét: mert ezek az értékek a spanyol szabadság, Garcia Lorca, a drága

Attila. Vagyis a Járkálj csak halálraitélt és a Meredek út problémavilágának bármilyen egyoldalúsága ellenére ellenpontja támad az utolsó versben: az Első ecloga tanúságtétel arról, hogy kiktől és kiket félt a Valóságtól eltávolító undor, a természethez menekítő félelem. Embereket, akik az igazság és értelem nevében emeltek szót s akiknek helytállásuk volt a vesztük, költöket, írókat, akik kommunista, vagy legalábbis baloldali érzelműek voltak, s akiket a terror elsöpört az élők sorából. S amikor éppen ezeket a művészeket félti, amikor éppen értük jajdul fel a fájdalom a versekben, akkor velük azonosítja magát. Az ő útjukat járja és tudja, hogy az ő sorsuk fog beteljesedni rajta is. Tolnai Gábor utal arra,¹⁸ hogy kiket rejtenek az 1939-ben írott Csütörtök monogrammjai: Pierre Robin francia kommunista költőt óvja az aggodalom, Toller Ernő emigráns német író és Jiri Mahen baloldali cseh író, ujságíró halálát siratja a költemény:

New Yorkban egy kis szállodában
hurkot kötött nyakára T...
Prágában J. M. ölte meg magát
honában hontalan maradt
P. R. sem ír egy éve már
talán halott egy holt gyökér alatt.

Mit tehet akkor Radnóti, a velük egy gondban égő, egy úton haladó költő, aki „költő és szabad szeretne lenni?” Tudomásul veszi a reá leselkedő veszélyeket és tovább dolgozik. 1938–39-ben a Kommunisták Magyarországi Pártja megbízásából a Vajda János-társaságban tevékenykedik, együttműködik a Független Színpad kommunistáival, különösen May Károly Lászlóval.¹⁹ A halál közvetlen közelsége nyugalmat ad neki;

Költő vagyok, ki csak máglyára jó,
mert az igazra tanú...
... olyan, kit végülis megölnek

(A „Meredek út” egyik példányára)

Egyidejűleg ezzel a bátorság, hit és erkölcs új támasztékáért nyúl értelme. Hite a mozgalom sikerében és soha nem lankadó optimizmusa megvilágosítja előtte, hogy a jövőért kell élnie, tanúságtévőként írnia. A pártos állásfoglalás motívuma gyengül, és helyébe a jövő képe áll, ötvöződve minden emberi értékek védelmének motívumával: az új klasszicizmussal.

Újfajta optimizmus

A harmincas évek végére egyre mélyebbre sodródó ország mind kevesebb oltalmat nyújtott a haladó erőknek, s egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a költő lázítva-mozgósító feladatát sikerrel be nem töltheti. A fasiszta demagógiával megfertőzött tömegek gyűrűjében Radnóti körülményei az ifjúkorában megénekelte fűzfához váltak hasonlóvá. A szimbólumok most már konkrét értelmet nyernek. A gyilkos terrort jelképező hold a gondolat- és cselekvési szabadságot óhajtó költő vállára nehezedik, és hiába próbálja azt ledobni magáról, mert a kerti fák: „megégeték máglyán a kerti fák.” A fűzfa máglyahalála azonban nem volt hiábavaló, mert példája erőt adva a többieknek, segíti őket: le fogják dobni a holdat.²⁰ Így kap értelmet a haláltudaton felépült erkölcsi biztonság, itt fogalmazódik meg a költői optimizmus éltető erejének lényege.

Radnóti, munkásmozgalmi kapcsolataiból következően, a társadalmi mozgás törvényszerűségeként várja a dolgozó tömegek győzelmét, a haladó erők által irányított társadalom felépülését. A reális körülmények tárgyilagos vizsgálata során saját sorsát mar befajzottként tekinti, adott helyzetben: széles olvasótáborhoz – sőt szűkebbhez sem szólhat; a biztos elkövetkezendő szabad, igaz élet nevében azonban vállalja a tanúságtévő szerepét:

Nyarakra gondolunk s hogy erdeink
majd lombosodnak s bennük járni jó,
és kertjeinknek sűrű illatában
fáján akad a hullni kész dió!

Igy lesz-e? Így! Mert egyszer béke lesz.

A kérdésre gyors, határozott keménységgel csattan a válasz, nem hagyva időt egy pillanatnyi kétségre sem. Radnóti nem kételkedik, mert a változást nem a véletlentől várja, hanem a társadalom mélyén kovácsoló erőtől:

... jönnek új hadak, ha kell, a semmiből,
akár a vad forgószelek
sebzett földekről és a bányák
mélyéről induló sereg.

(Hispánia, Hispánia)

Ez az erő, a dolgozó tömegek ereje alakítja ki a jövőt, s ez a jövő törvénytörően jön el, mint ahogy:

... a föld bölcs rendje visszatér, amit
a csillagok szakállas fénye áztat;
állatok s kalászkok rendje ez, nehéz
s mégis szelíd szolgálati szabályzat.

(Veresmart)

Radnóti előtt nem kétséges, hogy ez a jövő már elérhetetlen számára, s látja, hogy személy szerint nem segíthet a jelen formálásában:

Felnőtt vagy – szólok undorodva néha
és nem segíthetsz rajta, lásd be végre.

(Mivégre)

Mind ezek elismerése mellett is vallja azonban, hogy a költő a költészetben nem prostituálhatja magát. Még a „merész és tiszta, szép halál” is értelmet nyer a jövő előtti tanúságtevő szerepét vállalva:

mert annyit érek én, amennyit ér a szó
versemben, s mert ez addig izgat engem,
míg csont marad belőlem s néhány hajcsomó.

(Tétova óda)

A költő mást nem is tehet. Ír, még akkor is, ha talán nincs kinek. A költőnek írnia kell, mert „minden megméretik, ha egyszer majd nem él.”

... fegyver s szerszám a toll,
s ugyancsak nyaktörő az, ha méltón peng a lant,
és míg tollára dől, a gyermekre gondol,
és nincs nehéz szívében most semmiféle gög,
mert értük dolgozik, akár a néma portól
sikorgó gyárban élők s műhelyben görnyedők.

(Mint észrevétlenül)

Ez a dolgozókkal származást, harcot és célt azonosító szemlélet teljesedik ki majd a magyar irodalom legszebb hazafias versei sorában számontartott Nem tudhatom című költeményében. 1944. januárjában veti papírra, amikor egyre „csendesebbek lettek azok, akikben erkölcs és munkává lényegült az országebítő program, s annál hangosabbá lettek a talmi népvezérek... a jobbak már bújtak és temetésre készültek az országban... és ekkor, 1944. baljós januárjában írta Radnóti Miklós²¹ ezt verset.

Kiss Ferenc okkal hivatkozik a továbbiakban arra, hogy a kortársak meg nem értéssel fogadták, a hazafias érzés kinyilatkoztatásától eddig tartózkodó költő miért félti e romlott országot. Okkal támasztja fel a kérdést Kiss Ferenc,²² mert a versben kibomló hazafogalom is egy szocialista szemléletmóddal felvértezett költőt látta meg velünk. A gyermekkor, otthonvágy, család, szerelem motívumaiból építkező Radnóti ugyanis az állam értelem nélküli lépéseit elvlasztja a dolgozó tömegektől. Nem tagadja azt, hogy a nép részese a kor bűneinek, de elkülöníti tőlük a jobb jövő irányítóvá majdan váló dolgozókat, s velük azonosítja a hazát, mely mostoha sorsa ellenére is egyetlen létezési mód számára:

Hisz bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép,
s tudjuk miben vétkeztünk, mikor, hol és miképp,
de élnek dolgozók itt, költők is büntelen,

és csecsszopók, akikben megnő az értelem,
világít bennük, őrzik, sötét pincékbe bújva,
míg jelt nem ír hazánkra újból a béke ujjá,
s fojtott szavunkra majdan friss szóval ők felelnek.
(Nem tudhatom)

Igen, a büntelen dolgozók és a felnövő ifjúság, a jobb jövő nevében vállal harcot a költő.

Dési Huber István, a hozzá hasonló művészek az ő példaképei, olyan művészek, akiket „a dolgozók nehézkes népe feldobott”, ki „hívó, igaz, okos”, ki „úgy látja majd, ahogy te a külvárost, a tájat.” Olyan művészekkel áll egy sorba, akik mind vallják az általa megfogalmazott elvet:

Ember vigyázz, figyeld meg jól világod
ez volt a múlt, emez a vad jelen, –
hordozd szívedben. Eld e rossz világot
és mindig tudd, hogy mit kell tenned érte,
hogy más legyen!
(Nem bírta hát)

1944. február 29-én fogalmazódik meg Radnótiban ez az élet és alkotói elv. Számontart-e a magyar irodalom e korban hasonló tisztasággal és következetességgel megfogalmazott feladatvállalást? Vállalni az objektív szemlélődést és helyállást, a költői munkálkodást egy olyan történelmi helyzetben, amikor „tagolt beszéd, mely hallgatót talál, mily messzi már.” „Így” tanítani „arról, mi van” olyan körülmények között, amikor másoknak pusztá életük menekítése sem jelent elvi, erkölcsi, lelkiismereti problémát. Radnótiban tudatosult már régen, hogy az ország elkerülhetetlenül rohan veszébe. Tudja, hogy emberként, polgárként segíteni nem tud. Ismét felvetődik benne a menekülés gondolata, a zsvajgó pálmafa menedékének álmát azonban azonnal szétfoszlatja a „tudom, nem véd meg engem sem emlék, sem varázslat” jözsága. A menekülés újra és újra a helytálláshoz kötődik:

a világ újraépül, – s bár tiltják énekem,
az új falak tövében felhangzik majd szavam;
(Sem emlék, sem varázslat)

Ha minden elpusztul is, a jövő felépül, és a kimondott szó lesz a költő mércéje – tér vissza a már felbukkant gondolat. S még ezt is korrigálja Radnóti a Majálisban, mert az egyetemes pusztulásból ki akarja vonni a jobb jövőre érdemeseket:

Lehetnének talán még emberek,
hisz megvan bennük is, csak szendereg
az emberséghez méltó értelem.
Mondjátok hát, hogy nem reménytelen.
(Majális)

Ezek az emberek azonban már régen a létezés perifériájára szorultak, s a pásztázó tekintet nem akadhat meg rajtuk. A költő szemébe a kortünetek véres szilánkjai csapnak:

Oly korban éltem én e földön,
mikor az ember úgy elaljasult,
hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra,
s ki néma volt netán s csak lelkesedni rest,
már azt is gyűlölték, akár a pestisest.

Öt versszakból áll ez a vers, az 1944. május 19-én írott Törödék. A kilenc nappal korábban fellángoló „lehetnének talán még” reménységét a kilátástalan reménytelenség leple fedi. Radnóti felméri a kort, és e számvetés következményeként a vers huszonöt sorában felsorakoztatott ember és társadalomellenes bűnök mégis csupán törödékét adhatják a korban elkövetettekének. Szimbólum ez a cím. A kor pókol felé rohanásának szimbóluma, minden emberi érték elpusztulásának szimbóluma. S ennyi gyalázat és bűn képtelen felhalmozódása láttán a költő már az átkozódásra, a méltó átokra sem érez magában elég erőt. Nem a gyávaság gyöngesége vezeti tollát, amikor e sorokat írja:

Oly korban éltem én e földön,
mikor a költő is csak hallgatott,

és várta, hogy talán megszólal újra –
mert méltó átkot itt úgysem mondhatna más, –
a rettentő szavak tudósa Ésaías.

Radnóti tehát ideiglenesen ismét fedezékbe vonul, hogy erőt gyűjtsön, hiszen Ésaías próféta „rettentő” ereje kellene itt. Élete már térben is korlátozott. A bori tábor szögesdrótja az évtizedekkel előbb megálmodott halál árnyékaként vetül rá. Térben már nincs menekvés. Az álom, az emlék fogva marad. A képzelet még egy utolsó útra indul, hogy a szeretett hitveshez menekítse a lelket. Az érzelem józan tárgyilagosságának láncai azonban szorosak. A „kétszer kettő józansága!” végérvényesen diadalmaskodik.

A meghajszolt ember kálváriájának utolsó fordulójához érve kiegyenesedik és ismét felemeli hangját.

1944. augusztus 23. A Zagubica fölötti hegyekben halálraítélten napjait számláló Radnóti utolsó nagy erőfeszítéssel felemelkedik a nyelvükön szörnyű átkot hordó prófétákhoz. A Nyolcadik ecloga költője és prófétája, Náhum és Radnóti egyazon dühöt hordják szívükben:

Hogy az ember

újra s azóta is árva az emberforma pogányok
hadseregében. – S látni szeretném újra a bűnös
várok elestét, s mint tanú szólni a kései kornak.

Nem egy ember sorsa támasztja a dühöt. Nem önmaga vigasztalására és igazolására veti papírra Radnóti a Nyolcadik ecloga gondolatait, hanem azért, mert:

Próféták, s költők dühe oly rokon, étek a népek,
s innivaló! Elhetne belőle, ki élni akar, míg
eljön az ország, amit ígért amaz ifjú tanítvány,
rabbi, ki bétöltötte a törvényt és szavainkat.

1944. augusztusa, a Lager Heidemann szögesdrótjai által körülhatárolt világ, az átélt keserű évek és a reménytelenséggel megtelt jelen ellenére is felizzik a költő utolsó világra-tárulkozása, a jövődönék címzett utolsó felkínálkozás. A földre taszított kitagadott megalázott helyzetéből is fegyvert kovácsol:

Gyökér lábán féreg alszik,
gyökér lábán féreg ül,
a világ megférgesül.

De a gyökér tovább él lent,
nem érdekli a világ,
csak a lombbal teli ág.

(Gyökér)

A Sem emlék, sem varázslat hangjai erősödnek fel újra a „tudom, nem véd meg engem sem emlék, sem varázslat” helyzetének tudatos átélése ellenére.

A költő, aki „egy vad hajnalban arra ébred, hogy minden összeomlott” „másról szól, ha lázad, nem önnön érdekéről,” hanem „már egy messzefénylő szabad jövő felé tör.” A kétségbeesett reménytelenség pillanataiban is erőt ad a tárgyilagossá, értelmes optimizmus, hogy „már közelít az az óra”, amely megszüli a szabadító szép világot. Azt a világot, amelyért sok társával együtt vállalta harcát, mert tudta, „az a harc, az az ő ügyük ott lenn”.

Még egyszer tudatosítja önmagában az új ország születésének közelségét, hogy azután a „göcsörtös bot” társaságában elinduljon az Éreltetett menet útján, a megálmodott halál felé:

Mellézuhanam, átfordult a teste
s feszes volt már, mint a húr, ha pattan.
Tarkólövés. – Így végzed hát te is, –
súgtam magamnak, – csak feküdj nyugodtan.
Halált virágzik most a türelem. –
Der springt noch auf, – hangzott fölöttem.
Sárral kevert vér száradt fülelem.

Igy váltak valóra élete látomásai, a „drága Attila”, a szeretett Garcia Lorca és társaik életéhez formált életet így zárta le az övékéhez hasonló halál. S ahogyan ural-

kodni tudott az életen, mindvégig vállalva az emberi teljességet és a „költés állapotát”, mint egyedüli létezési módot, úgy uralkodott a halálon is, mert meg tudta, mert meg merte élni az elmúlás pillanatait, a verssel mintegy átjátszva magát az örökkévalóságba:
...akit egyszer az Úr elküldött, nincs kora annak,

A visszaemlékező értékelés fényében így áll össze egységes egészzé az életmű, Radnóti életműve, mert – ahogy ő írta a József Attila hátrahagyott verseihez fűzött jegyzeteiben „a versek mindig külön hangsúlyt kapnak a halállal.” „A mű, amit a költő haláláig alkot, halálával hirtelen egész lesz, s a kompozíció, melyet életében szinte tesztél takar, a test sírbahulltával látható lesz... az életmű fényleni és nőni kezd... Minden töredék, minden papírlapon talált sor adalék lesz, adalék az életműhöz, mely lezárt, szigorúan befejezett és összetartozó immár.”²¹

J E G Y Z E T

1. A realizmus kérdései a magyar irodalomban Bp. 1956. 406. old. – 2. Szabolcsi Miklós: A magyar irodalom története VI. 35. old. – 3. Koczás Sándor: Radnóti költészetének értékeléséhez (Él. 1962. 10. sz. 3. old.) – 4. Ernst Fischer: Korszellem és irodalom Bp. 1966. 94. old. – 5. Szabolcsi Miklós: (Tanulmányok a magyar szoc. ir. tört.-ből. Bp. 1962. 7. old.) – 6. Garaudy: Kafka: (Parttalan realizmus Bp. 1964. 169. old.) – 7. Köpeczi Béla: A szocialista realizmus korszerűsége (A szocializmus irodalma Bp. 1966. 282. old.) – 8. Tolnai Gábor: Radnóti Miklós (ld. 361. old.) – 9. Téli vers – 10. Sirály-sikoly – 11. M. Pásztor József: Radnóti Miklós versei és prózai írásai a Kortárs c. folyóiratban (Tiszatáj 1964. 11. 5. old.) – 12. Tóth Sándor: Adalékok a Korunk történetéhez (Forradalmi magyar irodalom Bp. 1963. 241. old.) – 13. Kántor Lajos: Radnóti Miklós és a Korunk (Él. 1962. 20. 11. old.) – 14. ld. 3. – 15. ld. 3. – 16. ld. 3. – 17. Vértes György: A Radnóti-kérdéshez (Él. 1962. 5. 7. old.) – 18. Tolnai Gábor: Csüttörtök (Kortárs 1964. 11. 1820. old.) – 19. ld. 17. – 20. Csaplár Ferenc: Egy ismeretlen írás (Tiszatáj 1964. 5. 7. old.) – 21. Kiss Ferenc: Radnóti patriotizmusa (Tiszatáj 1964. 11. 3. old. – 22. ld. 21. – 23. Radnóti: Jegyzet József Attila hátrahagyott verseihez (Tanulmányok, cikkek. Bp. 1956. 261. old.)

ZIMONYI ZOLTÁN

A drámaíró Németh László pályakezdése. II.

GÖRÖGÖS KORSZAK – DRÁMAI ÉLETHELYZET

A tanulmány első része Németh László drámaírói pályakezdésének első állomását kísérelte meg feltárni. Azt a törekvést, ahogyan 1928-29-re személyes írói hajlama és vállalt társadalmi szerepe összebékítésével kialakította regényre kiküzdött írói modelljét. Szép igazolása ennek a teljes fegyverzetben előlépő Németh László-i mű, az *Emberi Színjáték*. Jelen tanulmány Németh László érett írói korszakába benyúló drámaírói pályakezdésének további két meghatározó mozzanatát, az úgynevezett görögös korszakot és a konfliktikus személyes élethehelyzet kialakulását – mint a drámai megtermékenyülés elengedhetetlen feltételét – vizsgálja.

3. Németh László első, az érett drámák gyűjteményes kötetébe is felvett színpadi alkotása a *Bodnárné*. Keletkezési idejére vonatkozó pontos adat nem áll rendelkezésünkre. A *Társadalmi drámák* legutóbbi, második kiadásában maga a szerző 1931-re datálja. Ezt erősíti meg az 1968-ban megjelent *Kiadatlan tanulmányok* című kötet egyik írása (A *Társad-*